

ТРИ ВЕКА
КАРЛОВАЧКЕ
МИТРОПОЛИЈЕ
1713-2013

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
Сремски Карловци, 1. новембар 2013.

ТРИ ВЕКА
КАРЛОВАЧКЕ
МИТРОПОЛИЈЕ
1713-2013

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
Сремски Карловци, 1. новембар 2013.

Уредници
Дејан Микавица и Драго Његован

Нови Сад, 2014.

Зборник радова са научног скупа
ТРИ ВЕКА КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ 1713–2013

* * *

издавачи
Епархија сремска СПЦ
Одсек за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду
Мало историјско друштво – Нови Сад

за извршиној издавача
др Драго Његован, председник Малог историјског друштва – Нови Сад

организациони одбор
Његово преосвештенство Епископ сремски Господин Василије (Вадић), председник
др Драго Његован, председник Малог историјског друштва – Нови Сад, секретар
Жарко Димић, директор Архива САНУ у Сремским Карловцима, координатор
проф. др Дејан Микавица, шеф Одсека за историју, Филозофски факултет, Нови Сад
protoјереј ставрофор Душан М. Петровић, ректор Карловачке богословије у пензији
ма Радован Пилиповић, директор Архива СПЦ у Београду
protoјереј ставрофор Јован Петковић, ректор Карловачке богословије

научни одбор
проф. др Дејан Микавица, председник
проф. др Владан Гавrilović, заменик председника
јереј мр Јован Милановић, професор Карловачке богословије
мр Тијана Палковљевић, управница Галерије Матице српске
др Драго Његован, виши научни сарадник, секретар

уредници
проф. др Дејан Микавица
др Драго Његован

рецензенти
проф. др Ненад Лемајић
проф. др Радош Љушић
проф. др Александар Касаш

ISBN 978-86-87513-35-8 (МИД)

prof. dr Velimir Lj. Ćerimović
Univerzitet „Union - Nikola Tesla“,
Beograd
cervel@sbb.rs

TRADICIONALNI KONCEPT PRAVOSLAVNE CRKVENE PORTE U KARLOVAČKOJ MITROPOLIJI

Sažetak: Izučavanje, naučno objašnjenje i definisanje pravoslavne crkvene porte predstavlja svojevrsni raritet u oblasti crkveno-narodnog i crkveno-urbanog graditeljstva. To ukazuje da se u domeni pragmatičnog ili teorijskog ikustva i znanja, vrlo malo zna o mestu i ulozi teofaničnog i hijerofaničnog genius loci, zatim smislu, proporcijama i kapacitetu spoljašnjeg svetog volumena, arhetipskom konceptu i programu, kao i o prethodnim nematerijalno-prostornim i posledičnim materijalno-prostornim konstitutivnim elementima i indikatorima crkveno-graditeljskog sistema pravoslavne crkvene porte.

Prva naučna istraživanja pravoslavne crkvene porte od strane autora ovog rada započela su 80-tih godina 20. veka, a njihov prvi oblik disertacionog sintetizovanja pojavio se u 21. veku. U širem smislu on je vezan za Karlovačku mitropoliju, a u užem smislu vezan je za stavropigijalnu Arhiepiskopiju Mitropolije karlovačke i njenо crkveno-institucionalno trajanje od početka 18. do početka 20. veka.

Prva konkretna istraživanja, ovog naučno marginalizovanog crkveno-graditeljskog sistema kao svetog volumena, pokazuju da se tu radi o složenoj i danas naučno objašnjenoj i definisanoj strukturi srpske pravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke. Isto tako, njen viševekovni crkveno-graditeljski kontinuitet ukazuje da je ona zasnovana na tradicionalnim vrednostima, tekovinama i tvorevinama arhetipske onto-duhovne prethodnice, te arhetipskog crkveno-graditeljskog koncepta i programa.

Izučavanje tipologije i razvoja oblika pravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke, nedvosmisleno ukazuje da je prostorno-graditeljska organizacija svetog volumena oko hrana u uzročno-posledičnoj vezi sa narečenim (hi)jerarhijsko-eparhijskim stepenom crkveno-duhovne institucije, ali i izvršavanjem obredno-religioznih i bogoslužbenih radnji i funkcija crkveno-duhovne vlasti.

U vezi s tim, obredno-religiozne i bogoslužbene funkcije bitno utiču na dispozicije crkveno-graditeljskih jedinica u okviru definisanog svetog volumena. I konačno, sve ovo jasno ukazuje da teofanični i hijerofanični genius loci kao prethodnica, zatim novostvorena vrednost i specifična crkveno-graditeljska celina, ipak nije proizvoljna struktura i ne može se promatrati kao rezultat stihijnog stvaranja.

Znači, (hi)jerarhijsko-eparhijsko stepenovanje crkveno-duhovne i crkveno-narodne institucije bitno utiče na primereno stepenovanje i formiranje institucionalno-tipske strukture i crkveno-graditeljskog oblika. Na taj način, kauzalni crkveno-institucionalni i crkveno-graditeljskim oblik čine vrlo funkcionalan, organizovan i tradicionalan duhovno-svetovni okvir za artikulisanje bogoslužbenog sedišta i svetog mesta sa svim pripadajućim elementima ortodoksnih, ortopraksičnih i ortograditeljskih fizičkih struktura za narečenu i tako formiranu, nazidavanu i stepenovanu crkveno-duhovnu instituciju i crkveno-graditeljsku strukturu pravoslavne crkvene porte sremskokarlovачke.

Ključne reči: *Arhiepiskopija sremska (karlovačka); Mitropolija karlovačka; pravoslavna crkvena porta; sveti i svetovni prostor; arhetipski koncept i program.*

UVOD

Razni institucionalni i graditeljski tipološki oblici pravoslavnih crkvenih porti sa njihovim duhovnim, religioznim, upravnim, administrativnim, prosvetnim, rezidencijalnim i pratećim svetovnim strukturama nastajali, menjali i razvijiali su se kroz viševekovnu hrišćansko-crkvenu istoriju. Njihovi prvi i svi kasniji crkveno-graditeljski oblici, zasnivali i stvarali su se na osnovama pravoslavnih duhovnih, religioznih, crkvenih, narodnih i bogoslužbenih potreba lokalne hrišćanske zajednice.

Raskolom hrišćanstva 1054., pravoslavlje je zadržalo i nastavilo s negovanjem i čuvanjem religiozne tradicije, zatim afirmisanjem i razvojem hrišćanskog dogmatskog učenja, kulture i duhovnog života. Pored toga, posebno je značajno vaspostavljanje i razvoj crkveno-institucionalne organizacije koja je za izvršavanje crkveno-duhovne vlasti iznjedrila i ustoličila (hi)jerarhijsko-eparhijski sistem organizacije i subordinacije. Upravo taj sistem subordinacije i (arhi)jerejskog dostojanstva u okvirima autokefalnih crkava Istočne ortodoksije, prema narečenom statusu crkvene institucije, kao i njenim funkcijama i aktivnostima, postaje okosnica i

kauzalni obrazac za dimenzioniranje crkveno-graditeljskih proporcija, stilizaciju i stepenovanje reprezentativnosti manastirskih, parohijskih, namesničkih, eparhijskih, stavropigijalnih, mitropolijskih, arhiepiskopskih i patrijaršijskih crkveno-graditeljskih struktura i kapaciteta.

Takav istorijski proces u razvoju pravoslavno profilisanog crkvenog, institucionalnog, graditeljskog, duhovnog i religioznog koncepta i programa, kroz usmena, pisana i graditeljska predanja, znanja, stremljenja, pregnuća i dostignuća, doprineo je u značajnoj meri, da se on kroz vekove proveri, utvrdi, razvije, uzdigne, održi i baštini kao arhetipska tekovina i vrednost i tradicionalna tvorevina i oblik pravoslavne crkvene, duhovne, religijske i graditeljske kulture. Njena duhovna snaga, stvaralački, kreativni i prosvetiteljski duh, blagodetno i blagotvorno dejstvo i ozračje, nosili su u sebi embrion iz kojeg su se razvili, integrisali i izgradili korenji pravoslavne crkveno-graditeljske kulture i tradicije.

Bila su to važna uporišta na kojima su se dalje kroz ortoduhovnu, ortoinstitucionalnu, ortopraksičnu i ortograditeljsku istoriju, negovali i razvijali arhetipski oblici prostorne ikonografije i graditeljske morfologije, te prostornog koncepta i programa organizacije, kako istorijskih, tako i aktuelnih pravoslavnih manastirskih, parohijskih, eparhijskih i drugih oblika pravoslavne crkvene porte.

Nastanak i razvoj autokefalne Srpske pravoslavne crkve (skraćeno: SPC) početkom 13. veka, baštinio je ovo tradicionalno nasleđe, na kojem je učvrstio i dalje razvijao osnove ortoduhovne, ortoinstitucionalne, ortopraksične i ortograditeljske kulture kod Srba. Zahvaljujući prvom učenom arhiepiskopu SPC Svetom Savi Nemanjiću, na hrišćansko-vizantijskim temeljima uspostavljene, negovane, čuvane i prenosile su se osnove srpsko-vizantijske graditeljske kulture i tradicije. I samo na takvoj istorijskoj prethodnici, bogatstvu i hrišćansko-vizantijskom nasleđu i tradiciji, od Svetog Save pa na dalje, nastajale i razvijale su se srpske srednjovekovne crkveno-prestolne, crkveno-eparhijske, crkveno-parohijske i manastirsko-duhovne institucije i njima imanentne graditeljske strukture i građevine, sve od Hilandara, Pećke patrijaršije, Žiče i drugih na jugu, pa do Požuna, Budima, Sirača, Sečuja, Temišvara, Arada, Krušedola, Sremskih Karlovaca, Dalja i drugih mesta na severu srpskog Podunavlja, koji su od 18. do početka 20. veka bili u sastavu autonomne Karlovačke mitropolije.

DRUŠTVENE OKOLNOSTI I RAZVOJ PRAVOSLAVNE CRKVENE PORTE

Nastanak i izgradnja crkveno-prestolnih, zatim eparhijskih, parohijskih i manastirskih i drugih crkveno-graditeljskih, odnosno tipoloških struktura u stavropigijalnoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke, uzročno-posledično su vezani za dugoveku ortodoksnu tradiciju i ortograditeljsku kulturu pravoslavno profilisanog crkveno-duhovnog bića. U vezi s ovim tradicionalnim ili ortodoksnim stremljenjima, pregnućima, znanjima, kanonima, dostignućima i uticajima takođe, treba reći da su se ona kao predanje i uzorne stavralačke i kreativne tekovine, kao i sve vrednija neimarska ostvarenja, postepeno integrisala i afirmisala u okvirima Mitropolije karlovačke. Njihova nematerijalna, institucionalna i materijalna razumljivost i prijemčivost za pravoslavno profilisano crkveno-duhovno biće, nesumnjivo je doprinela utelovljenju, artikulaciji i interpolaciji srpsko-vizantijskih crkveno-religioznih tekovina i crkveno-graditeljskih tvorevina na području svekolikog srpskog Podunavlja.

Pored tih tradicionalnih uticaja na razvoj i tipologiju oblika pravoslavne crkvene porte, u okvirima onovremenih istorijskih i društvenih okolnosti, ne mogu se ignorisati ni onovremeni nepovoljni vazalski odnosi više hristijansko-pravoslavnih starosedelačkih i preseljeničkih prethodnica u srpskom Podunavlju. Zatim, svemu tome treba još dodati takođe, vrlo pogubne česte migracije, i za Srbe posebno tegobnu i nevoljama praćenu Veliku seobu 1690. pod patrijarhom Arsenijem III Čarnojevićem i potom još jednu pod Arsenijem IV Jovanovićem Šakabentom 1737. godine. U tim složenim istorijskim i društvenim okolnostima i uslovima borbe za opstanak i razvoj u okvirima onovremenog srpskog Podunavlja, važno mesto i ulogu imalo je konstituisanje, razvoj i delovanje autonomne institucije Karlovačke mitropolije i njene prestolne katedre sa prestolnim arhijerejom kao učenim i visoko poštovanim i uvažavanim duhovnikom, a može se reći i prosvećenim crkveno-narodnim vođom Srba sa već stečenim poverenjem jerarhije, ali i zabrinutog i nezbrinutog narodnog korpusa u tom izuzetno bremenitom vremenu.

Svi ovi elementi i složene društvene okolnosti, bili su od posebnog uticaja na izgradnju i razvoj crkveno-graditeljskih i njima imanentnih struktura, artefakata, ikonografije i morfologije u okvirima svetog volumena pravoslavne crkvene porte. S tim u vezi je bila i osnovna hipoteza, da su pojava i razvoj crkveno-prestolnih celina na starim i nasleđenim hristijansko-

pravoslavnim lokalitetima na području nekadašnje Karlovačke mitropolije, posledica ranijih hijerofaničnih, teofaničnih i istorijskih fenomena i okolnosti, koje su svoj prvi izraz doatile u graditeljskoj manifestaciji i poduhvatu jedne znatno ranije srpske starosedelačke i doseljeničke prethodnice.

Na taj način, vidi se da je starosedelačka i preseljenička srpsko-pravoslavna populacija imala izražene potrebe za snažnom crkvenom organizacijom u novim državno-administrativnim granicama nekadašnje Monarhije i pod carskim Domom Habzburškim, kako bi negovala, potom prenosila na pokoljenja i očuvala pravoslavnu duhovnost i srpsko-vizantijsku kulturu i tradiciju u svekolikom srpskom Podunavlju. Pored ovih duhovnih potreba, Srbi su u takvim prilikama krajem 17. veka u ovim krajevima, već iskustveno osetili težinu prozelitističkih planova kroz preteće unijaćenje koje je bilo u funkciji asimilatorskih i restriktivnih namera kardinala Leopolda Kolonića prema pravoslavno profilisanom crkveno-duhovnom biću. Ipak, brinući o zaštiti ortoduhovnog, ortocrkvenog, ortoinstitucionalnog i ortograditeljskog identiteta u takvim tegobnim uslovima, patrijarh Arsenije III Čarnojević 1694. finalizira, a Bečki dvor 1695. potvrđuje obnovu nasleđene stare crkvene organizacije. Novostvorena crkvena oblast dobila je status i rang autonomne pravoslavne Mitropolije sa prestolnim arhijerejom u rangu, zvanju i dostojanstvu arhiepiskopa-mitropolita-patrijarha, kao vrhovnim predstavnikom pravoslavne duhovne i crkveno-narodne vlasti u Monarhiji.

U vezi s tim treba reći da je seobni patrijarh Arsenije III Čarnojević, za života pokušavao izgraditi sedište Mitropolije u Siraču 1695. i Sečuju 1697. godine. U tome nije uspeo, jer mu je Bečki dvor već dodeljena imanja oduzeo, čime je Dom Habzburški indirektno saučestvovao u sprovođenju asimilatorskih i restriktivnih namera kardinala Leopolda Kolonića. Pred kraj života, patrijarh Čarnojević je 1706. u vezi s poznatim dugom Monarhije instituciji prestolnog arhijereja, zatražio da mu se dodeli državno dobro i lokacija za gradnju rezidencije u blizini Oseka. Kao kompenzaciju za Peć, Sirač i Sečuj i dug Monarhije patrijarhu Arseniju III Čarnojeviću od 38.678 forinti, Bečki dvor nakon deceniju i po, konačno je dodelio komorsko (državno) dobro Dalj. Međutim, imovinsko-pravna nesigurnost u vezi dodeljenog vlastelinstva u Dalju, pa posredno i navednog duga crno-žute Monarhije prema patrijarhu Čarnojeviću, potrajala je više od 150 godina. Tako Mitropolija karlovačka tek 1865. godine na osnovu avitičkog patentata

(od 01.05.1853.) stiče komorsko dobro Dalj, koje od tog vremena postaje imovinski-pravno legalizovano i zabeleženo kao arhiepiskopsko-mitropolitsko narodno-crkveno dobro (skraćeno: AEM-dobro Dalj).¹

Stičući ovo značajno poljoprivredno dobro za Karlovačku mitropoliju, patrijarh Arsenije III Čarnojević dobio je i odobrenje Bečkog dvora da uz parohijsku crkvenu lokaciju, uz proizvodno-upravne strukture AEM-dobra Dalj, izgradi sebi dvor i druge objekte za upravu vlastelinstva. Ovom prilikom, patrijarhove namere o gradnji rezidencijalnih struktura i građevina u Dalju, prekinula je njegova smrt pod ne razjašnjenim okolnostima 27. 10. 1706. u Beču.

Nakon odlaska patrijarha Čarnojevića sa životne scene, njegovi naslednici i sledbenici na prestolnoj katedri Karlovačke mitropolije inicirali su, a Crkveno- narodni sabor je 1708. odlučio da sedište Mitropolije postane Manastir Krušedol. Odlukom Sabora, sedište je 1713. premešteno u Sremske Karlovce. Od tada se i zvanično pominje Karlovačka mitropolija. Preko ove istorijski poznate crkveno-prestolne institucije, Srbi su u to vreme na osnovu stečenih srpskih privilegija, ostvarivali svoju crkveno-narodnu autonomiju, koja je bila pod neposrednim nadzorom Bečkog dvora.

Preseljenjem Karlovačke mitropolije iz Krušedola u Sremske Karlovce, prihvaćeno je optimalno rešenje da se ova crkveno-prestolna i cekveno-narodna institucija trajno smesti u okviru postojećih manastirskih građevina i struktura na ušću Stražilovačkog potoka u Dunav. Jedna od njihovih važnih karakteristika, jeste da su ove neuslovne manastirske građevine i strukture imale izuzetan, atraktivan i privlačan položaj na plovnom Dunavu. Zbog crkveno-prestolnih i funkcionalnih razloga, preovladala je potreba za transformacijom i prilagođavanjem nasleđenih manastirskih građevina i struktura, kako bi se prilagodile potrebama institucije Mitropolije i prestolnog arhijereja. Tako su Sremski Karlovci postali važno saborno-prestolno i rezidencijalno sedište, a Dalj je postao alternativno rezidencijalno i prioritetno gospodarsko-ekonomsko sedište Karlovačke mitropolije.

Odluke o transformaciji prethodnih neuslovnih, a potom i izgradnji imanentnih mitropoljsko-patrijaršijskih građevina i struktura koje su primerene visokom arhijerejskom i crkveno-prestolnom dostojanstvu, inicirali i sprovodili su prestolni arhijereji Karlovačke mitropolije. Bilo je to pre svega, radi zaštite ugleda ove autonomne institucije, koja je u to vreme

¹ Mileusnić, Slobodan (1993). *Azbučnik Srpske pravoslavne crkve po Radoslavu Grujiću*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd: Muzej Srpske pravoslavne crkve, str. 70.

bila visoki zastupnik i predstavnik srpskog naroda pred prestižnim, zatim nadmenim, interesno, prozeleitistički i restriktivno nastrojenim Bečkim dvorom. Prvi prestolni arhijerej koji je nakon smrti patrijarha Čarnojevića započeo transformaciju i izgradnju nasleđenih manastirskih građevina i struktura u Sremskim Karlovcima, te proizvodno-upravnih i nasleđenih neuslovnih parohijskih objekata i celina u Dalju, bio je mitropolit Vićentije Popović Hadži-Lavić (1713-1725).

Najveći i najpoznatiji graditelj mitropolijsko-patrijaršijskih građevina i struktura u istoriji Arhidijeceze i Mitropolije karlovačke posle mitropolita Vićentija Popovića (1713-1725), mitropolita Mojsija Petrovića (1726-1730), mitropolita Vićentija Jovanovića (1731-1737), patrijarha Arsenija IV Jovanovića Šakabente (1737-1748), mitropolita Pavla Nenadovića (1749-1768), mitropolita Stefana Stratimirovića (1790-1836) i patrijarha Josifa Rajačića (1842-1861), bio je patrijarh Georgije Branković (1890-1907). Velike zasluge za njegov graditeljski opus pripadaju njegovom „dvorskom“ arhitekti i graditelju – izvođaču Vladimiru Nikoliću, koji je u to vreme imao ulogu „Srpskog Mansara“.²

Kada je reč o arhitektima i graditeljima izvođačima koji su bili angažovani na izgradnji crkveno-graditeljskih struktura u stavropigijalnoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke, u većini slučajeva zna se vrlo malo. To se psoebno odnosi na one crkveno-urbane celine koje su nastajale pre Velike seobe Srba 1690. godine. Isto tako, čak i za one koje su nastajale tokom 16. i 17. veka, većinom su bili angažovani anonimni graditelji ili dundjeri.

Međutim, kada je u pitanju izgradnja crkveno-prestolnih struktura tokom 18. i početkom 19. veka, većinom su bili angažovani vojni inženjerski kadrovi. Zatim, bili su to dundjeri i arhitekti iz Beča i drugih urbanih centara u bivšoj Habzburškoj monarhiji, a u drugoj polovini 19. veka, pojavljuju se prvi školovani arhitekti među Srbima. Bili su to Jovan Ilkić, Dušan Živanović, Svetozar Ivačković i Vladimir Nikolić. Najdublji trag u projektovanju, realizaciji i izgradnji mitropolijsko-patrijaršijskih građevina i struktura u Sremskim Karlovcima i drugim mestima u Mitropoliji, ostavio je arhitekta Vladimir Nikolić (13.06.1857.-05.03.1922.) iz Sente.

Gradnja i transformacija nasleđenih duhovnih i svetovnih objekata i struktura u Sremskim Karlovcima i Dalju, menjala se zavisno od odnosa

² Vasić, Pavle (1978). *Umetnička topografija Sremskih Karlovcaca*, Novi Sad: Matica srpska, str. 76.; Stančić, Donka (1999). *Arhitekt Vladimir Nikolić*, Novi Sad: Opštinski zavod za zaštitu spomenika kulture, str. 227.

Bećkog dvora prema srpskim privilegijama u određenim društvenim prilikama. Bilo je to najčešće u vezi sa stanjem odnosa prema osvajačima na južnim granicama Monarhije, kada su Srbi manje ili više bili potrebni na vojnom planu. U vezi s tim događajima razvijao se i crkveno-narodni život, a prestolni arhijereji su uz duhovničke potrebe i diplomatske aktivnosti u okviru važnih svetovnih dužnosti, vodili brigu o izgradnji crkveno-graditeljskih celina na području stavropigijalne Arhiepiskopije i cele Mitropolije karlovačke. Tako se nekad manje, a nekad više i nekad paralelno radilo na izgradnji crkveno-prestolnih, ali i drugih crkveno-narodnih i manastirsko-duhovnih struktura.

Manastirske, parohijske, eparhijske i mitropoljske celine koje su se gradile tokom 18. i 19. veka u Arhiepiskopiji i Mitropoliji karlovačkoj, nastajale su u duhu sa vremenom i tadašnjim graditeljskim stremljenjima u Monarhiji. Međutim, društvene okolnosti, istorijske prilike, periferni granični položaj i stalne ratne opasnosti u južnim oblastima Habzburške monarhije na celom potezu Vojne granice, dovele su brojna naselja u položaj nedovoljno razvijenih kulturnih, duhovnih, ekonomskih i administrativnih i urbanih lokacija i centara, u kojima su se same crkveno-prestolne celine u Sremskim Karlovcima i Dalju, sasvim malo izdizale iznad nivoa prosečnosti.³

Na pravoslavnim crkvama u 18. veku, osećao se snažan srpsko-vizantijski graditeljski uticaj. Na području same Arhiepiskopije i Mitropolije karlovačke uočljiv je niz drvenih i poludrvenih crkava, koje se po stilu vezuju za dela stare balkanske arhitekture o kojoj piše akademik Dejan Medaković. Ova sećanja na srpsku srednjovekovnu tradiciju prisutna su u celom srpskom Podunavlju, ali su izrazito primetna na manastirskim crkvama, potom u Sremskim Karlovcima i Daljskoj vodici. U to vreme pojavljuju se i crkve baroknog stila u Dalju (1715) i Vukovaru (1737), kao i Mitropoljski dvor kojeg su započeli mitropolit Mojsije Petrović i mitropolit Vićentije Jovanović, a završio patrijarh Arsenije IV Jovanović Šakabenta 1742. godine. Izgradnja crkveno-prestolnih celina, doprinela je punom trijumfu barokne arhitekture u Sremskim Karlovcima kao sedištu Mitropolije. Bilo je to u vreme mitropolita Pavla Nenadovića, koji je srušio

³ Ćerimović, Lj. Velimir (2000). Prestolni arhijereji Karlovačke mitropolije kao graditelji mitropoljsko-patrijaršijskih struktura u Arhidićecezi karlovačkoj, magistarska teza, Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu – Fakultet tehničkih nauka – Departman arhitektura i urbanizam, str. 275. ; Ćerimović, Lj. Velimir (2007). Pravoslavna crkvena porta u prвoprestolničkoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke – razvoj i tipologija oblika, doktorska disertacija, Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu – Fakultet tehničkih nauka – Departman arhitektura i urbanizam, str. 223-233

staru crkvu Svetog Nikole i sagradio novu baroknu Sabornu crkvu od 1758 do 1762. godine.

U 19. veku, nadirale su nove promene u graditeljskim stremljenjima u vezi sa izvesnim novinama u konstrukciji i dekorativnom sistemu. Osetilo se to i na nekadašnjem području Karlovačke mitropolije. To je vreme kada su činjeni kompromisni pokušaji da se izmiri akademsko shvatanje okrenuto prošlosti sa nadirućim dekorativnim sistemom secesije.

Nakon više graditeljskih faza, današnji izgled crkveno-prestolnih struktura u Sremskim Karlovcima, Dalju i drugim mestima u srpskom Podunavlju, rezultat je snažnih crkveno-narodnih aktivnosti, u vreme kada su prestolni arhijerejiinicirali i neprikosnoveno odlučivali o gradnji i prostornoj organizaciji crkveno-prestolnih i drugih crkveno-narodnih objekata i struktura. Na sve to, značajno su uticale istorijske i društvene prilike, koje su uz arhijerejske afinitete, značajno uticale na transformaciju nasleđenih građevina i struktura, ali i razvoj njihove prostorne organizacije i morfologije.

Kada je u pitanju sama transformacija starih i nasleđenih manastirskih struktura i gospodarsko-upravnih objekata u Sremskim Karlovcima, zatim parohijskih celina u Dalju, kao i drugih tipova crkveno-graditeljskih celina u Mitropoliji, interpolacija i izgradnja novih delova na većini crkveno-urbanim mikrolokacijama, bili su neujednačeni i menjali su se iz jedne arhipastirske faze u drugu arhipastirsку fazu. Na njih su posredno i neposredno uticali istorijski, društveni, ekonomski, politički i drugi faktori.

Bez obzira na ove činjenice, duhovna osnova svih crkveno-graditeljskih celina u Arhiepiskopiji i Mitropoliji karlovačkoj, u duhu s ortograditeljskim nasleđem i tradicijom ima i zadržava svoj centralni dispozicioni položaj kao arhetipsku tekvinu i tvorevinu u okvirima pravoslavne crkvene porte. Ona je okosnica crkveno-graditeljskog svetog volumena i sistema i njihove graditeljsko-urbane matrice, ali i urbanog reda u gradskom jezgru Sremskih Karlovac, ali i u drugim ruralnim i urbanim celinama.

Snaženjem i razvojem uticaja institucije Karlovačke mitropolije i prestolnog arhijereja, prostorno-urbani gabariti crkveno-prestolnih i drugih crkveno-narodnih celina, s vremenom su dobijali na punoći i bonitetu crkveno-urbanih sadržaja. Njihov kvalitet i kvantitet na primer u Dalju, došli su do izražaja za vreme mitropolita Vićentija Popovića, patrijarha Arsenija IV Jovanovića Šakabente, mitropolita Pavla Nenadovića i mitropolita Stefana Stratimirovića. Potom, u Sremskim Karlovcima kvalitet i bonitet

mitropoljsko-patrijaršijskih građevina i struktura, naročito je došao do izražaja krajem 19. i početkom 20. veka. Tada su karlovačke crkveno-urbane strukture snažno i upečatljivo nadopunili monumentalni objekti u kojima su smeštene crkveno-prestolne, prosvetno-obrazovne i crkveno-narodne institucije. Njihov ktitor bio je patrijarh Georgije Branković, a projektant i graditelj, bio je tada poznati arhitekt Vladimir Nikolić. Njih su organizaciono i funkcionalno nadopunjavale dislocirane crkveno-urbane lokacije i strukture na udaljenosti od 150 – 200 metara u radiusu, unutar tadašnjeg varoškog urbaniteta.

OTKRIĆE I NEGIRANJE SVETOG VOLUMENA NA PODRUČJU NEKADAŠNJE ARHIEPISKOPIJE KARLOVAČKE

Nakon ove elaboracije o uticajnim društvenim okolnostima i faktorima koji su se odražavali na izgradnju, razvoj i tipologiju srpskih crkveno-graditeljskih celina i njima imanentne pravoslavne crkvene porte kao novostvorene vrednosti, potrebno je ukazati na tradicionalne okvire koji su bili od značaja u nastajanju i definisanju ovog svetog volumena u stavropigijalnoj Arhiepiskopiji karlovačkoj, ali i svekolikom okviru Karlovačke mitropolije i srpskom Podunavlju.

Istraživanja autora ovog rada od 80-tih godina 20. veka do danas, u okvirima nekadašnje stavropigijalne Arhiepiskopije karlovačke (1713-1920) između reka Dunava, Drave, Bosuta, Vuke i Save, pokazala su da na tom nekad crkveno-administrativnom i teritorijalno kompaktnom, a od 1991. godine volšebo podeljenom području, pravoslavna crkvena porta na mikro i makro urbanom planu ima svoj kulturno-istorijski, crkveno-narodni, graditeljsko-urbani i prostorno-pejzažni kontinuitet.⁴ Zahvaljujući pravoslavno profilisanom crkveno-duhovnom biću, ona je kroz crkveno-graditeljsku istoriju uzročno-posledično zasnovana na teofaničnom (bogojavnom) i hijerofaničnom (izlivnosvetom) genius loci, koji je arhetipska i suštinska nematerijalna (duhovna) prethodnica u začinjanju svetog volumena i utelovljenju svetosti kao novostvorene vrednosti.

Nakon ove relevantne prethodnice crkveno-urbana i prostorno-graditeljska organizacija svetog kulnog mesta sa svetim volumenom, dalje se oslanja, nadovezuje, zasniva, nazidava i razvija u duhu s (hi)jerarhijsko-

⁴ Ćerimović, Lj. Velimir (2007). Doktorska disertacija, str. 28-63.

eparhijskom subordinacijom, odnosno narečenim crkveno-institucionalnim statusom (organizacijom ili rangom ili dostojanstvom). Određujući ove prethodno važne tekovine i elemente (duhovne i institucionalne), sledi razvoj i tipologija crkveno-graditeljske strukture, matrice i oblika, odnosno materijalizacija baštinjenih tekovina i stilizacija građenih (materijalnih) tvorevina prema (hi)jerarhijsko-eparhijskom statusu (rangu). Na taj način, ona predstavlja definisanu, organizovanu, sceničnu, ikonografski i morfološki specifičnu, a pre svega jedinstvenu, novostvorenu i tradicionalnu crkveno-duhovnu celinu i vrednost koja je obdarena svetošću.⁵

Međutim, kroz dugoveku hrišćansku crkveno-graditeljsku istoriju, ona je pre svega, spoljašnji sveti prostor oko pravoslavnog hrama, koji je u narodu poznat još kao spoljnja crkva. Zbog te njene neposredne veze sa svetim hramom, nesumnjivo da je tu reč o uzvišenom, mističnom, suptilnom, metaforičnom, blagodetnom, blagotvornom i asocijativnom crkveno-ambijentalnom volumenu, jer u njemu obitava Dom Gospodnji sa pripadajućim crkveno-graditeljskim i pejzažno-urbanim strukturama.⁶

Za ovaj obredno-religiozni, bogoslužbeni i crkveno-ambijentalni prostor oko pravoslavnog hrama, može se reći da je tu reč o intrinsečnom, integrativnom, kompatibilnom i komplementarnom svetom volumenu koji je sve do početka 21. veka predstavljao veliku i gotovo nerešivu enigmu za nauku. Osim u retkim slučajevima, za mnoge istraživače ta jedinstvena sveta celina hrama i spoljašnjeg volumena, dugo je za nauku i naučnike bila nečitljiva, a za neke čak i ne razumljiva, i gotovo ne prepoznatljiva kao obredno-religiozno značajan, proporcionalan, indikativan i konstitutivan spoljašnji prostorni kapacitet oko hrama, koji kao i sam hram ima svojstvo svetosti ili novostvorene vrednosti.

Zato se ovde vrlo jasno ukazuje da su proporcije svetog volumena vrlo značajne za implementaciju održive strukture arhetipskog koncepta i programa sa duhovnom, svetovnom i zaštitnom osnovom za bilo koji od osam danas otkrivenih i poznatih tipoloških oblika (modela) pravoslavne crkvene porte sremskokarlovачke. Znači, pravoslavna crkvena porta nije nikakva svetovna struktura ili dvorište, kako to ne održivo čak i piše u

⁵ Ćerimović, Lj. Velimir (2008). Pravoslavna crkvena porta sremskokarlovачka – I deo, *Izgradnja*, god. LXII, br. 3-4., str. 65-84., Beograd. www.pipaugs.org.rs

⁶ Ćerimović, Lj. Velimir (2011). Pravoslavna crkvena porta kao svetost ili profano dvorište, *Savremeno graditeljstvo*, god. III, br. 05., str. 8-23., Banja Luka: Zavod za izgradnju a.d. www.pipaugs.org.rs

aktuelsnim rečnicima stranih reči.⁷ Ove fatalne greške autora rečnika, još će dugo generisati uvrežene probleme oko ne održivog shvatanja, razumevanja i tumačenja pojma pravoslavne crkvene porte, jer se kroz takvo kvazistručno sagledavanje i objašnjenje, sveti prostor crkvene porte volšebno i kvazistručno svodi na svetovno srpsko dvorište ili tursku avliju.⁸

Dosadašnje zanemarivanje ovih činjenica u 20. i 21. veku pokazalo je da hramovi i njima pripadajuće bogoslužbene ili crkveno-institucionalne jedinice, često se grade na ne primerenim, stešnjenim, pa čak i vrlo neuglednim i položajno nimalo reprezentativnim lokacijama. Tako su samo u Beogradu mnoge starije i novije građene crkve „stavljene pod senku solitera“. Među starijima su Hram Svetog Đordja na Čukarici, Hram Svetog Konstantina i Jelene na Voždovcu, Hram Svetog Marka na Tašmajdanu itd.⁹

Isto tako, mnoge crkveno-urbane celine nemaju definisanu ogradnu konstantu, iako kroz prethrišćansku i hrišćansku crkveno-graditeljsku istoriju ogradna konstanta predstavlja prag ili prelaz između svetog i svetovnog. Dakle, ona sve učestalije izostaje kao tradicionalni oblik definsanja svetog volumena u izraženo sekularizovanom i postmodernom društvu. To jasno pokazuje da ogradna konstanta tradicionalno definiše i razdvaja sveti prostor od profanog i štiti ga od demona i njihovih zlih sila.¹⁰

Značaj svetog prostora oko pravoslavnog hrama kod mnogih crkvenih celina u Arhiepiskopiji karlovačkoj artikulišu i grobna mesta. Ona su i danas u okvirima svetog volumen prisutna i vidljiva na mnogim mestima kao evokativno-memorijalne jedinice zaslužnih hrišćana. Isto tako, preko glavnog zapadnog i sporednog južnog i severnog ulaza sveti volumen crkvene porte, iz obredno-religioznih razloga je u neposrednoj vezi sa svetim volumenom unutar hrama.¹¹

Sve ovo govori da autori rečnika jednostrano ignorisu ove istorijske, tradicionalne i arhetipske činjenice. Na taj način, u ovom (post)modernom sekularizovanom društvu, kada je u pitanju svetost teofaničnog (bogojavnog) i hijerofaničnog (izlivnosvetog) *genius loci*, može se reći da ga autori stranih

⁷ Vujaklija, Milan (1970). *Leksikon stranih reči i izraza*, Beograd: Prosveta – Beograd, str. 751.; Klaić, Bratoljub (1978). *Riječnik stranih riječi*, Zagreb: Nakladni zavod MH, str. 1071.

⁸ Ćerimović, Lj. Velimir (2011). *Savremeno graditeljstvo*, str. 8-23.

⁹ Bojović, B. Branko (2012). Kič – ideje urbanizma u Beogradu ili objekti – simboli u slici grada, *Izgradnja*, god. LXVI, br. 3-4., Beograd, str. 101-104.

¹⁰ Elijade, Mirča (1986). *Sveto i profano*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, str. 63-66.; Mojsilović, Svetlana (1981). Prostorna struktura manastira srednjovekovne Srbije, *Saopštenja*, br. XIII, str. 8-9., Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.

¹¹ Ćerimović, Lj. Velimir (2013). *Utopija ili stvarnost Patrijaršijske porte na Vračaru i vice versa: Postmoderna detradicionalizacija u Beogradu*, Beograd: Službeni glasnik, str. 20.

rečnika u stvari ne održivo tumače i vide kao ne bogojavni i ne izlivnosveti prostor. Posebno složene probleme izaziva ekstremni sekularizam koji ignoriše, negira i postmodernistički detradicionalizuje bilo koji oblik tradicionalne ili savremene svetosti.

Isto tako, ovo nakaradno sagledavanje i tumačenje pravoslavne crkvene porte u rečnicima stranih reči po kojem je ona svetovno dvorište, u stvari predstavlja ne održivo postmodernističko isticanje njene antinuminozne vizije. Takvim pristupom i tumačenjem sveti volumen pravoslavne crkvene porte, svesno ili ne svesno se uvode novotarije, čime se pravoslavna crkvena porta u stvari detradicionalizuje i volšebno svodi na prostor bez Boga ili obezboženi volumen. To neminovno asocira sve korisnike rečnika stranih reči, da na tom kultnom crkvenom mestu nema Boga, ili što je još gore, kao da posredno (svesno ili ne svesno) navode čitaoca na postmodernu teologiju koja čak vidi „smrt Boga“.¹²

Ovde treba istaći da su to samo neki od suštinskih razloga zbog kojih sveti volumen pravoslavne crkvene porte sve do 2007. godine nije naučno objašnjen i definisan. Tek autor ovog rada u doktorskoj disertaciji naučno otkriva, definiše i objašnjava ovu uzročno-posledičnu nematerijalno-prostornu celinu i afirmiše njene prethodne konstitutivne i sistemske indikatore i elemente, ali i njenu materijalno-prostornu celinu gde artikuliše i afimiše graditeljske konstitutivne i sistemske indikatore i elemente.¹³ Ta neposredna uzročno-posledična nematerijano-prostorna, zatim materijalno-prostorna i obredno-religiozna veza i okosnica, zajedno sa posrednom bogoslužbenom i crkveno-ambijentalnom funkcijom, na principu dovoljnog razloga i tako utvrđene bitne razlike između svetog i svetovnog prostora, na tom teofaničnom i hijerofaničnom genius loci dovoljno jasno artikulišu suštinsku razliku između svetog volumena od ostalog profanog prostora izvan ogradne konstante.

Znači, svetilište je kroz ljudsku istoriju bilo izdvojeno i ograđeno mesto i na taj način, definisano kao prostorno zatvorena celina. Isto tako, prepoznatljivi kontinuitet ograđenog svetog mesta, ne prekida se pojavom hrišćanstva. Naprotiv, hrišćansko svetilište se prostorno-graditeljski razvija kroz istorijske epohe, a njegova strukturalizacija i organizacija na nivou Istočne ortodoksije, posledica je (hi)jerarhijsko-eparhijskog statusa nadležne pomesne institucije, zatim obredno-religioznih pravila i kapaciteta

¹² Elijade, Mirča (1986). *Sveto i profano*, str. 53.

¹³ Ćerimović, Lj. Velimir (2007). Doktorska disertacija, str. 15-670.

(brojnosti) pomesne pravoslavno profilisane crkvene zajednice unutar porodice pomesnih crkava koja ga artikuliše i gradi za potrebe sopstvene (pomesne) crkveno-duhovne institucije.¹⁴

Iz navedenog konteksta, vidljivo je da se tu radi o svetom volumenu koji ima primaran obredno-religiozni značaj, kao i immanentne i primerene proporcije i kapacitet koji su u funkciji narečene lokalne crkveno-hrišćanske zajednice. Zato nikako ne može biti zanemariva ni njegova immanentna i primerena crkveno-ambijentalna i bogoslužbena uloga, koje su takođe tradicionalno važne za svakodnevni boravak bogoslužbenih lica zbog vršenja svakodnevnih bogoslužbenih dužnosti. Isto tako, posebno su važna njegova sveta i obredna svojstva i funkcije koja su u kauzalnoj vezi sa dimenzioniranjem, stepenovanjem, organizacijom i oblikovanjem bilo kojeg tipološkog oblika na lokalnom planu.

CRKVENI, DUHOVNI, INSTITUCIONALNI I GRADITELJSKI INTEGRITET ARHIEPISKOPIJE KARLOVAČKE

Iz navedenog konteksta, vidi se da je nastajanje, formiranje i trajanje pravoslavne crkvene porte u Arhiepiskopiji karlovačkoj i šire vezano za nematerijalne (onto-duhovne), institucionalne (status ili rang, funkcije ili aktivnosti) i materijalne (graditeljske ili obredno-religiozne) svete strukture. Sve to dovoljno ukazuje da je pravoslavna crkvena porta složena struktura, koja je obdarena svetošću i ispunjena blagodetno i blagotvorno dejstvenom energijom kao novostvorenom vrednošću. Na osnovu toga, nije teško zaključiti da ona zavisno od crkveno-institucionalnog statusa (stepena) i (hi)jerarhijskog dostojanstva ima svoje posebno i složeno mesto i ulogu u vrednovanju nasleđenih crkvenih jedinica i dobara, ali i u organizaciji, izgradnji i nazidavanju novih crkveno-graditeljskih struktura i celina u ruralnom, urbanom ili naturalnom ambijentu i okruženju.¹⁵

Ova sveta crkveno-graditeljska struktura u tesnoj je vezi i suštinski je utemeljena na crkvenoj, duhovnoj, institucionalnoj, narodnoj, obrednoj i religioznoj tradiciji i kulturi, zatim crkvenom i graditeljskom iskustvu,

¹⁴ Ćerimović, Lj. Velimir (2007). Doktorska disertacija, str. 33.

¹⁵ Ćerimović, Lj. Velimir (2012). Pravoslavna crkvena porta Svetog velikomučenika Dimitrija u Dalju, U *Zborniku Matice srpske za likovne umetnosti*, br. 40., str. 115-161, Novi Sad: Matica srpska Odeljenje za likovne umetnosti likovna_40.pdf - Adobe Reader www.pipaugs.org.rs

znanju i nasleđu. Njen istorijski, religiozni, institucionalni, kulturni i graditeljski kontinuitet traju i opstaju zahvaljujući potrebama i aktivnostima hrišćanski profilisanog ljudskog bića i dogmatskom učenju. To je mesto, prostor, volumen, ambijent i kultna celina gde dominiraju duhovne (nematerijalne) tvorevine i arhetipovi¹⁶ kosmogonije ili ontofanije¹⁷, manifestacije i otkrovenja¹⁸ teofaničnog (bogojavnog) i hijerofaničnog (izlivnosvetog) fenomena.

Isto tako, to je mesto materijalizacije njegovih onto-duhovnih i obredno-religioznih, te crkveno-institucionalnih i crkveno-graditeljskih potreba i kapaciteta, koje su na teofaničnom i hijerofaničnom genius loci ovaploćene u delotvornom transcedentnom, dogmatski i bogoslužbeno utvrđenom i usvojenom, te ikonografski i morfološki artikulisanom i funkcionalno sazdanom crkveno-graditeljskom obliku ili fizičkoj strukturi svetog mesta, prostora, volumena i ambijenta. To je naročito izraženo u Istočnoj ortodoksiji koja nije napuštala hrišćansku tradiciju, već je istu samo dalje razvijala kroz vekove¹⁹, da bi već u srednjovekovnoj fazi njenog napredovanja stigla i opstala u okvirima svekolikog srpskog Podunavlja.

Znači, vidljivo je da su ranije, srednje, kasnije i savremene tipološke strukture i crkveno-graditeljski oblici pravoslavne crkvene porte vezani za arhetipske nematerijalne i materijalne strukture i nasleđe. U vezi s tim, identifikacija, izdvajanje i određivanje srpske pravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke, temeljno je vezana za višegodišnja istraživanja autora na području nekadašnje stavropigijalne Arhiepiskopije karlovačke, i to od njenog izraženijeg formiranja krajem 17. do njene deinstitucionalizacije početkom 20. veka. Na taj način, u istorijskom smislu vidljivo je da su njen

¹⁶ Prema Sretenu Mariću za Mirča Elijade arhetipovi još uvek daju smisao života i stvaraju kulturne vrednosti. Isto tako, arhetipovi su sredstvo preobražaja na temelju egzistencijalnih situacija koje su nekad proizvodile fenomene kroz mitove i simbole (kao arhajske religije), kroz arhajski doživljaj svetosti sveta, to jest arhajsku hijerofaniju. U vezi s tim neminovno sledi komparativno proučavanje religije koje će odigrati kulturnu misiju najvećeg značaja u bliskoj budućnosti. Baš iz tog „susreta primitivne religije i zapadne svesti nastaće druga renesansa“. (Vidi: Elijade, Mirča (1986). *Sveto i profano*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, str. 16-17).

¹⁷ Ontofanija je kosmogonija mita, odnosno izbijanje stvarnog, izbijanje Bića u svet, kao što je uvek i hijerofanija. „Mit priča kako je svet ustanoavljen kao stvarnost kroz sveto, koje je krajnji uzrok egzistencije. (...) Mit priča o onom što se zbilo in illo tempore“. U kontekstu religiozno profilisanog bića, ovde je reč o onom što je Gospod učinio na početku vremena, „koje je, ne vreme istorijsko, pa, dakle, potpuno iluzorno, već vreme sveto, pa, dakle, jedino stvarno“. (Vidi: Elijade, Mirča (1986). *Sveto i profano*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, str. 22).

¹⁸ Peno, M. Zdravko (2005). *Katihizis – osnove pravoslavne vere*, Manastir Ostrog, str. 28-31.

¹⁹ Pokrovskij, N. (1880). *Proishoždenie drevne – hristiānskoj baziliki, cerkovno-arheologičeskole izsedovanie*, Sankt Peterburg, str. 182.; Andelković, Borivoj (1995), Liturgija i unutrašnji poredak hrama, U „*Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo*“, Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd: Bogoslovski fakultet u Beogradu, str. 51-52.

formiranje i trajanje kroz više od tri, a najmanje dva veka, uslovili značajni istorijski događaji, kao što je Velika seoba Srba 1690. i raspad Austrougarske monarhije 1918. godine.

Analizirajući teren srpskog Podunavlja u celini na kojem se prostirala autonomna Mitropolija karlovačka, posebnu istraživačku pažnju privukao je teren između reka Dunava, Drave, Bosuta, Vuke i Save. U geografskom smislu, tu je reč o području Srema na kojem se u crkveno-teritorijalnom i administrativno-upravnom smislu prostirala arhidijecezalna eparhija, poznata još kao stavropigijalna Arhiepiskopija karlovačka, odnosno Arhidićezea sremska. Iz ovog konteksta, vidljivo je da stavropigijalna ili arhidijecezalna eparhija predstavlja organizovanu crkveno-teritorijalnu jedinicu kojom neposredno načalstvuje prestolni arhijerej Mitropolije (1690-1848), odnosno Patrijaršije (1848-1920) karlovačke sa zvanjem i dostojanstvom arhiepiskopa, mitropolita i patrijarha. Osim toga, ona je izabrana jer je bila najreprezentativnija po raznovrsnosti crkveno-institucionalnih jedinica i po dobro očuvanim crkveno-graditeljskim celinama na lako dostupnom, kompaktnom i živopisnom terenu ravničarskog (žitorodnog) i bregovitog (vinskog) Srema.

Pored objektivnih crkveno-istorijskih i crkveno-teritorijalnih razloga, između šest istorijskih institucija Srpske paravoslavne crkve, ova sremskokarlovčaka crkveno-teritorijalna oblast izabrana je i zbog toga što je autor za taj prostor zavičajno i zaposlenjem bio vezan sve do 1991. godine. Ova crkveno-upravna oblast u srpskom Podunavlju tokom 18., 19. i početkom 20. veka egzistirala je i funkcionalisala pod okriljem Austrougarske monarhije kao autonomna Mitropolija (1690-1848), odnosno Patrijaršija (1848-1920) karlovačka.

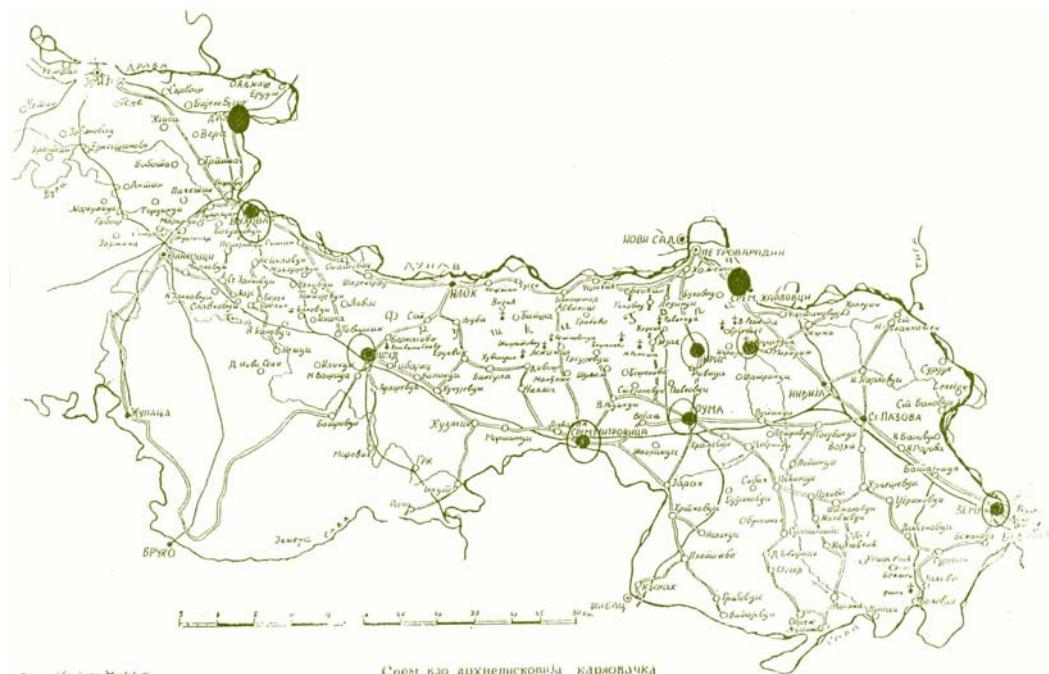
Na istraživanom području nekadašnje stavropigijalne Arhiepiskopije karlovačke, čak i nakon razaranja i skrnavljenja pravoslavnih crkveno-graditeljskih celina tokom Drugog svetskog rata, pa i sedam decenija od njene deinstitucionalizacije i denominacije, prepoznatljivo je vredno i bogato, ali je na terenu ipak zatečeno vrlo osiromašeno crkveno-urbano i manastirsко nasleđe. Pregledom celokupnog terena izdvojeno je 25 primera crkveno-urbanih i 17 manastirske porti. Zbog ove hipotetički selektovane, proverene i potom utvrđene istraživačke celine, u početku je vladalo opredelenje da sve odabrane lokacije treba detaljno obraditi i prezentovati.

Međutim, zbog velikog obima sakupljene građe i potrebe za održivim kvalitetom analize i sinteze disertacione teme, analitičko-sintetičkom

metodom zadržano je i obrađeno 17 manastirskih celina na Fruškoj gori. Zatim, među crkveno-urbanim strukturama na terenu nekadašnje stavropigijalne Arhiepiskopije karlovačke, zbog uočavanja uzročno-posledičnih veza između crkveno-institucionalnih i crkveno-graditeljskih oblika, izdvojeno je 9 reprezentativnih crkveno-urbanih lokacija sa 18 primera crkvenih porti koje su bile od istorijskog, institucionalnog, kulturnog, crkvenog i graditeljskog značaja za disertacionu sintezu.

Međutim, u vezi s izdvajanjem utvrđene istraživačke celine, treba reći da preostali selektovani, pregledani i potom pasivizirani primeri nisu bili odbačeni ili zanemareni, jer predstavljaju vrednu crkveno-graditeljsku baštinu koja je nastala i opstala u okvirima nekadašnje Arhiepiskopije karlovačke. Naprotiv, svi oni su bili obuhvaćeni istraživanjima da bi se analitičkim putem izdvojio afirmativni reprezentativni uzorak (17 : 9 : 18) koji je potom detaljno obrađen. Tako je ova obimna prvobitna istraživačka celine ($25 + 17 = 42$) svedena je na racionalnu meru narečenih i međusobno različitim subordiniranim institucionalnih i posledično stepenovanih graditeljskih tipoloških oblika (17 : 9 : 18), kako bi se u disertacionoj temi zadržao potreban kvalitet sinteze.

Na osnovu ovih istraživačko-analitičko-sintetičkih činjenica, ovakve istorijski, institucionalno i graditeljski definisane crkveno-duhovne celine i kapaciteti bile su u funkciji arhidjecezalnih potreba prestolnog arhijereja sa dostojanstvom arhiepiskopa, mitropolita i patrijarha srpskog. Isto tako, one predstavljaju pouzdanu podlogu za istraživanje u okviru kompaktног administrativno-teritorijalnog područja Arhiepiskopije kao stavropigijalne eparhije karlovačke. Obimna kritička analiza i valorizacija prikupljene građe i stanja istorijskih, institucionalnih i graditeljskih crkveno-urbanih i manastirskih struktura na terenu u periodu od 1988-2004. godine, ukazuju da su i hrišćansko-vizantijska kultura i pravoslavna tradicija ostavile neizbrisiv trag u nastanku i razvoju manastriskih, parohijskih, namesničkih, eparhijskih, arhiepiskopskih, mitropolitskih i patrijaršijskih crkveno-graditeljskih struktura kroz crkveno-institucionalnu i graditeljsku istoriju nekadašnje Arhiepiskopije karlovačke (sremske).

Sl. 1. Stara eparhijska karta pod nazivom „Srem kao Arhiepiskopija karlovačka“ sa odabranim mestima i portama: Zemun (4); Sremski Karlovci (3); Manastir Krušedol (1); Irig (3); Ruma (2); Sremska Mitrovica (2); Šid (1); Vukovar (1); Dalj (1). Izvor: Dušan Petrović – Istorija Sremske eparhije, Eparhija sremska, Sremski Karlovci 1970. g.

Na ovoj karti Srem i Arhiepiskopija karlovačka su jedinstvena geografska i crkveno-upravna celina i prostiru se u međurečju Dunava, Drave, Bosuta, Vuke i Save i na oko 6.700 km²

TIPOLOGIJA INSTITUCIONALNIH I GRADITELJSKIH OBLIKA

Tipološko razvrstavanje i razvoj oblika pravoslavne crkvene porte u stavropigijalnoj Arhiepiskopiji karlovačkoj zahtevali su temeljiti istraživački pristup ovoj disertacionoj temi. Zato je bilo neophodno „zaviriti“ u nastanak prethrišćanskih (prvobitnih) ili proto-urbanih svetilišta. Tako se došlo do spoznaje da prethrišćanska svetilišta i kasnija sveta ili kultna mesta već u prethrišćanstvu i kasnije u hrišćanstvu nastaju i otkrivaju se na osnovu prethodnih onto-duhovnih aktivnosti (radnji) prvobitne religiozne, a kasnije crkveno-urbane ili samo religiozne hrišćanske zajednice.²⁰

Potom se metodom analize i sinteze iskristaslisala hipotetička prepostavka da su već prethrišćanska svetilišta nastala na „nematerijalno-

²⁰ Elijade, Mirča (1987). *Sveto i profano*, str. 55-60.; Mojsilović, Svetlana (1981). *Saopštenja*, br. XIII, str. 7-11.; Ćerimović, Lj. Velimir (2011). *Savremeno graditeljstvo*, str. 9. (8-23).

institucionalno-materijalnoj“ osnovi. Dakle, taj arhetipski obrazac postaje istraživačka okosnica i dalja sistemska vodilja koja je pokazala da i u okvirima proto-hrišćanstva, pa i Karlovačke mitropolije kod istraživanja razvoja i tipologije oblika pravoslavne crkvene porte, treba krenuti od onto-duhovnih (nematerijalnih) kosmogonija, ontofanija, teofanije i hijerofanije. U tom redosledu stvari, one zapravo predstavljaju prethodne radnje i aktivnosti u otkrovenju teofaničnog (bogojavnog) i hijerofaničnog (izlivnosvetog) genius loci, koji u stvari predstavlja relevantno sveto i krstoliko markirano začeće utelovljene svetosti kao novostvorene vrednosti, a potom i primereno teritorijalizovano (volumenizovano) i nazidavano sveto kultno mesto.

Znači, nakon krstonosnog markiranja i teritorijalizacije koja podrazumeva oduhovljenje (posvećenje) i utelovljenje svetosti između repernih tačaka koje okvirno definišu proporcije (granice) svetog kulnog mesta²¹, moguće je artikulisanje, afirmisanje i materijalizacija posledičnih i već baštinjenih ili narečenih institucionalnih (organizacionih) i graditeljskih (materijalnih) aktivnosti. Takvo otkrivanje, sagledavanje i konstituisanje prepoznatljive i kauzalne paradigmе „nematerijalno-institucionalno-materijalno“, došlo se do neophodne sistematizacije arhetipske onto-duhovne strukture ili onto-duhovne prethodnice, zatim arhetipske duhovno-svetovne strukture i arhetipske crkveno-narodne strukture, koje u stvari strukturišu i čine konstitutivne i sistemske indikatore i elemente prostorno-graditeljskog sistema srpske pravoslavne crkvene porte sremskokarlovачke.

Ovakav pristup i sagledavanje selektovanih crkveno-urbanih celina u stavropigijalnoj Arhiepiskopiji karlovačkoj, neminovno artikuliše elemente hrišćanskog učenja i njegove crkveno-institucionalne organizacije sa istorijskim, tradicionalnim, kulturnim, duhovnim i religioznim prepostavkama. Ti elementi hrišćanskog učenja neposrednije su vezani za srednjovekovnu srpsko-vizantijsku duhovnost, kulturu, tradiciju i nasleđe, ali oni istovremeno u kauzalnom i holističkom smislu, hrišćanstvo afirmišu kao instituciju korenskog, iskonskog, izvornog, začetničkog ili proto-reda sa pripadajućim oblikom porte, odnosno svetog volumena. Ipak, nakon raskola 1054. godine formirala su se dva tipa crkvenih institucija. To je istočna crkva

²¹ Ćerimović, Lj. Velimir (2011). *Savremeno graditeljstvo*, str. 13. (8-23).

sa pripadajućim oblikom pravoslavne crvkene porte i zapadna crkva sa pripadajućim oblikom rimokatoličke crvkene porte.²²

Kako je ovde reč o pravoslavnoj crkvenoj porti, analitičko-sintetičkim postupkom definsani su podtipovi institucija i porti u Istočnoj ortodoksiji, gde uz druge autokefalne crkve, svoje mesto ima i Srpska pravoslavna crkva (SPC). Zbog ovog logičnog i jasno usmerenog istraživačkog opredelenja, u okvirima SPC izdvojeno je šest poznatih vrsta istorijskih crkvenih institucija sa pripadajućim oblikom crkvene porte, koje su tokom 18. i 19. veka činile onovremeni crkveno-teritorijalni i crkveno-upravni okvir SPC.

U daljoj sistematizaciji crkveno-institucionalnih i crkveno-graditeljskih struktura, područje Mitropolije karlovačke sa pripadajućim oblikom crkvene porte izdvojeno je kao tipološka kategorija sa oznakom vrste pod nazivom srpsko-pravoslavna crkvena porta sremskokarlovačka. Ona ima svoje tri tipološke grupe i to: osnovnu tipološku grupu, izvedenu (složenu) tipološku grupu i netipičnu tipološku grupu. Osnovna tipološka grupa ima tri tipološka oblika (manastirski, parohijski i eparhijski). Izvedena tipološka grupa ima pet tipoloških oblika (manastirsko-parohijski, namesničko-parohijski, arhiepiskopski, mitropoliski i patrijaršijski). Netipična tipološka grupa ima četiri tipološka oblika (karantinski, zatvorski, bolnički i vojni).

Ove kratko prezentovane tradicionalne crkveno-istorijske, crkveno-institucionalne i (hi)jerarhijsko-eparhijske tekovine organizacije, subordinacije i vršenja crkveno-duhovne vlasti, te jerarhijskog zvanja, časti i dostojanstva, uzročno-posledično su uticale na stepenovanje, odnosno nivo stilizacije i reprezentativnosti, pa i organizacije i sastava tipološki različitih crkveno-graditeljskih struktura.

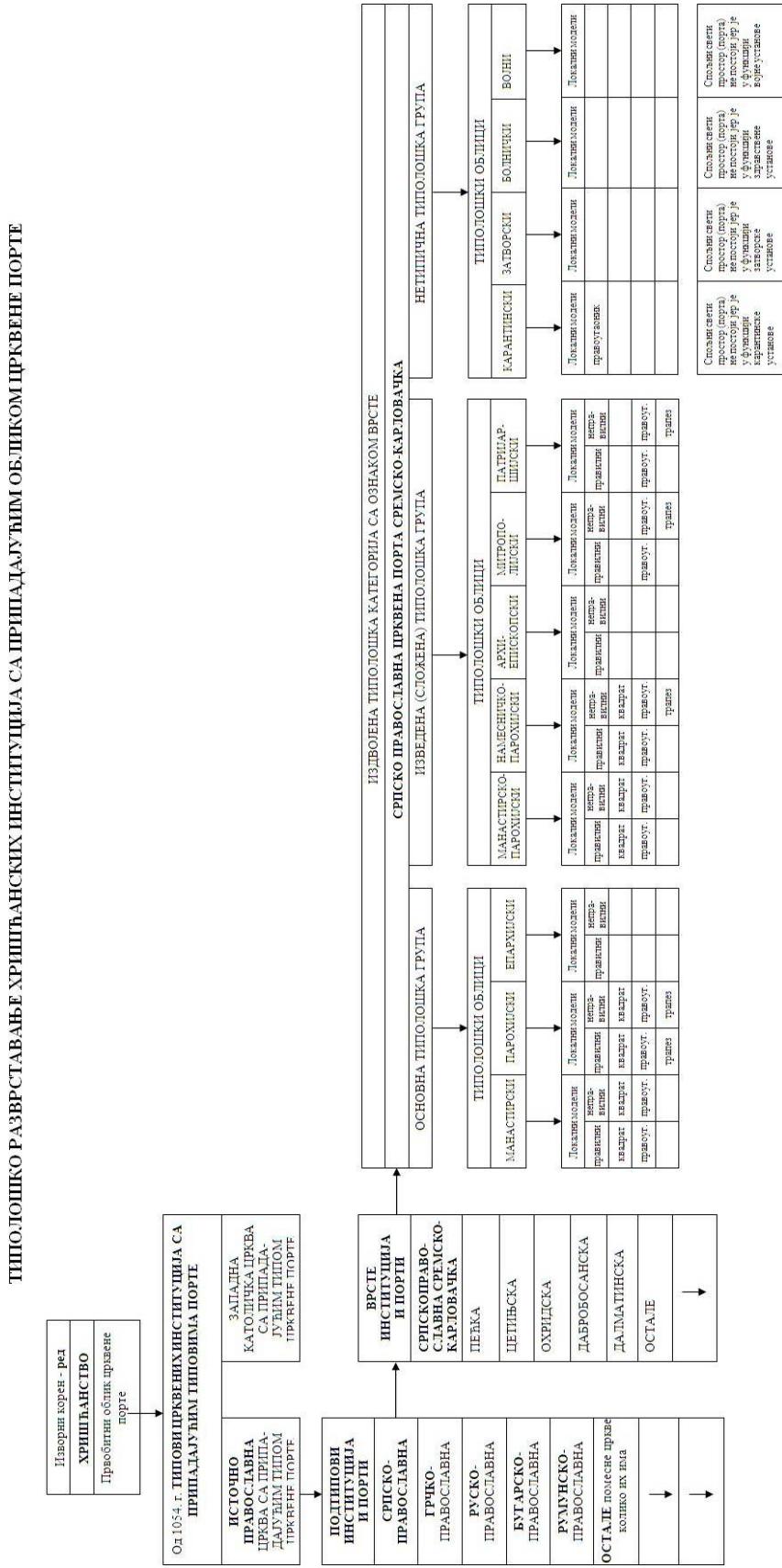
Znači, (hi)jerarhijsko i eparhijsko stepenovanje (rangiranje) narečene crkveno-duhovne institucije i njoj primereno arhijerejsko i jerejsko dostojanstvo, predstavljaju temeljnu podlogu za graditeljsko strukturisanje i tipološko razvrstavanje pomesnih, ali i hijerarhijsko rangiranje eparhijskih i drugih nižih ili viših crkveno-hrišćanskih institucija. Sledstveno tome, stvoreni se svi uslovi za formiranje imanentnog crkveno-graditeljskog oblika i volumena crkvene porte kao relevantnog obrednog i religioznog, odnosno spoljašnjeg svetog prostora oko pravoslavnog hrama, koji je temeljno u funkciji vršenja obrednih, religioznih i bogoslužbenih aktivnosti, a potom i negovanja svetosti i čuvanja tradicionalnih hrišćanskih vrednosti. Upravo na

²² Ćerimović, Lj. Velimir (2007). Doktorska disertacija, str. 72-74.; Ćerimović, Lj. Velimir (2013). *Postmoderna detradicionalizacija u Beogradu*, str. 14.

prethodnim temeljima onto-duhovnog ishodišta, odnosno složenog i tradicionalnog obrednog i religioznog nadahnuća i potreba pravoslavno profilisane crkveno-duhovne zajednice i graditeljski stepenovanih oblika i celina, proizašao je sintetički rezultat uzročno-posledičnog strukturisanja institucionalnih i graditeljskih oblika, odnosa i veza, odnosno kategorisanja i rangiranja crkveno-institucionalnih i graditeljskih celina pravoslavne crkvene porte koji je tabelarno sistematizovan i prezentovan u okviru Tabele I. (Vidi Sl. 2.)

U tom kontekstu, takođe treba reći da autor ovog rada, pored integrativne uzročno-posledične paradigmе „nematerijalno-institucionalno-materijalno“ koja je značajna za konstituisanje svetog volumena, prvi put je disertaciono sintetizovao još jedan integrativni, kauzalni, konstitutivni i signifikantan obrazac „onto-duhovna prethodnica – institucija – funkcija – oblik“. To je u stvari kauzalna relacija koja je kroz crkveno-graditeljsku istoriju za svaki tipološki oblik crkvene porte, bila i ostala u funkciji neposredne crkveno-prostorne organizacije njenih crkveno-graditeljskih jedinica.

Za konstituisanje bilo koje tipske strukture ili oblika pravoslavne crkvene porte prema signifikantnoj i konstitutivnoj paradigmi „onto-duhovna prethodnica – institucija – funkcija – oblik“, vidljivo je da se tu u stvari radi o težišnim tačkama koje čine logično povezanu relaciju ili sistem, po kojem se strukturiše i nazidava nematerijalno-prostorna celina sa prethodnim konstitutivnim i sistemskim indikatorima elementima, kao i materijalno-prostorna celina sa graditeljskim konstitutivnim i sistemskim indikatorima elementima. Iz te relacione uzročno-posledične veze i logične paradigmе, defakto proizlazi redosled signifikantnih aktivnosti u vezi s crkveno-prostornom organizacijom svetog kultnog mesta i njegovog svetog volumena, čija stilizacija reprezentativnosti, vrednovanje, poredak i rangiranje proizlazi iz narečenog (hi)jerarhijsko-eparhijskog statusa (ranga).

Sl. 2. Tipološko razvrstavanje hrišćanskih institucija sa pripadajućim oblikom crkvene porte (autor: dr Velimir Lj. Ćerimović)

Samo na takvim temeljima, kao immanentna i posledična struktura, mogao se formirati spoljašnji sveti volumen kao definisani, optimalni i primereni ambijent i celina sa hramovnom vertikalom kao njegovom centralnom osom i dominantom, koja upravo na tom svetom kultnom mestu spaja nebo i zemlju, čime se istovremeno onebesuje zemlja i ozemljuje nebo. U tom kontekstu, danas razlikujemo osam poznatih oblika pravoslavne crkvene porte sa pripadajućim institucionalnim i graditeljskim jedinicama u Arhiepiskopiji karlovačkoj.²³ Među njima su poznati manastirske, manastirsko-parohijske, parohijske, namesničko-parohijske, eparhijske, mitropoljske, arhiepiskopske i patrijaršijske oblike pravoslavne crkvene porte.²⁴

CRKVENO-INSTITUCIONALNI ODREĐUJE CRKVENO-GRADITELJSKI STATUS I STEPENOVANJE

Ovo istraživanje i tabelarna sistematizacija crkvenih institucija na osnovu nematerijalnih, organizacionih (institucionalnih) i materijalnih arhetipova i tradicionalne (hi)jerarhijsko-eparhijske subordinacije u vršenju crkveno-duhovne vlasti, pokazuje da postoji tesna veza između crkveno-duhovnog, crkveno-institucionalnog i crkveno-graditeljskog stepenovanja, vrednovanja i rangiranja. Međutim, crkveno-istitucionalna organizacija u duhu sa (hi)jerarhijsko-eparhijskim statusom po kojem je narečen, i time određen stepen (status) crkveno-duhovne institucije vlasti u odnosu na veličinu ili brojnost lokalne crkveno-hrišćanske zajednice, pa prema tome i bogoslužbenim funkcijama narečene institucije (parohija, namesništvo, eparhija...) i jerarhijskim dostojanstvom, bitno je uticala na immanentnu izgradnju, stepenovanje, stilizaciju, organizaciju i artikulaciju reprezentativnosti, ikonografije, morfologije i monumentalnosti crkveno-graditeljskih struktura u dalekoj prošlosti, ali i u vreme Mitropolije karlovačke.

U drevnoj instituciji Srpske pravoslavne crkve, ona je zasnovana na tradicionalnom (hi)jerarhijsko-eparhijskom sistemu organizacije, subordinacije i vršenja crkveno-institucionalne vlasti, kao i posledičnih

²³ Ćerimović, Lj. Velimir (2012). Svetost i složenost pravoslavne crkvene porte, *Izgradnja*, god. LXVI, br. 1-2., str. 48 (39-56), Beograd: SITS.

²⁴ Ćerimović, Lj. Velimir (2007). Doktorska disertacija, str. 20.

bogoslužbenih dužnosti i protokola (funkcija ili aktivnosti). Isti taj sistem usvojila je i implementirala Karlovačka mitropolija kao tradicionalnu tekovinu i arhetipsku vrednost i tvorevinu na njenom celokupnom crkveno-istorijskom i crkveno-upravnom području. Kako je na taj način Karlovačka mitropolija kao onovremena autonomna oblast održavala veze, zatim priznavala i defakto, svojom subordiniranom crkveno-inastitucionalnom organizacijom, dostojanstvom, integritetom i ugledom, uvažavala i štitila nadležnost Pećke patrijaršije kao Majke Crkve, pogotovo u smislu bogosluženja i organizacije (hi)jerarhijsko-eparhijske uprave, ona je u celosti nastavila sa implementacijom crkveno-duhovnog nasleđa, zatim negovanjem, razvijanjem i čuvanjem arhetipskih nematerijalnih i upravnih (organizacionih) tekovina, ali i materijalnih crkveno-graditeljskih tradicija i vrednosti na celokupnom području srpskog Podunavlja koje je bilo u njenoj autonomnoj nadležnosti.

Ipak, pod okriljem i uticajem zakona i drugih društvenih okolnosti i uslova koje je nametala autoritarna Austro-Ugarska monarhija, na području Karlovačke mitropolije u srpskom Podunavlju primetna su održiva lokalna variranja (inovacije) crkveno-graditeljskog stila, zatim ikonografije i morfologije u okvirima svetog volumena pravoslavnih crkvenih porti. To jasno ukazuje da održivo inoviranje (variranje) autentičnih lokalnih elemenata u granicama bilo koje pomesne crkve, kao ni u granicama njihovih parohija, eparhija, mitropolija, arhiepiskopija i patrijaršija i slično ne remeti suštinu arhetipa.

Na taj način, postaje vidljivo da lokalna variranja (inovacije) crkveno-graditeljskog stila kroz interpolaciju autentičnih lokalnih elemenata, zatim ikonografije i morfologije tokom duge crkveno-graditeljske istorije, pa tako i tokom crkveno-graditeljske istorije stavropigijalne Arhiepiskopije karlovačke, nije poremetilo ili promenilo strukturu suštinu arhetipskog koncepta i programa i konstitutivnih i sistemskih indikatora i elemenata u okvirima svetog volumena pravoslavne crkvene porte. Ipak, u drugoj polovini 20. veka sekularizacija društva i njegova postmoderna stremljenja, pregnuća i dostignuća, uveliko su doprineli detradicionalizaciji ove baštinjene tekovine, kao tradicionalno sazdane i ogradno definisane svete strukture i volumena.²⁵

Na osnovu istaknutih činjenica, vidljiva je i prepoznatljiva neposredna kauzalna veza (hi)jerarhijsko-eparhijskog stepenovanja crkveno-duhovnih

²⁵ Ćerimović, Lj. Velimir (2013). *Postmoderna detradicionalizacija u Beogradu*, str. 17.

institucija i posledičnog stepenovanja prostorno-graditeljskih oblika sa pripadajućim oblikom crkvene porte.²⁶ Zato nije nimalo slučajno što je autor u svojoj disertacionoj temi, prvi i pre svih prepostavio i artikulisao signifikantnu paradigmu neposredne crkveno-prostorne organizacije „ontoduhovna prethodnica – institucija – funkcija – oblik“, najpre kao relevantnu hipotezu, da bi istu konačno sintetizovao i utvrdio kao kauzalnu, konstitutivnu i funkcionalnu crkveno-graditeljsku paradigmu za immanentnu izgradnju, stepenovanje, stilizaciju, organizaciju i artikulaciju reprezentativnosti, ikonografije, morfologije i monumentalnosti crkveno-graditeljskih struktura za bilo koji institucionalni i njegov kauzalni, funkcionalni i tipološki, odnosno graditeljski oblik.

Na toj osnovi, sagledivo je da (hi)jerarhijsko-eparhijski sistem subordinacije, kauzalno i time vrlo bitno utiče na definisanje i stepenovanje statusa i dostojanstva narečene crkveno-institucionalne jedinice, kao što je vidljivo i sagledivo da se to crkveno-institucionalno stepenovanje, takođe neposredno i kontinuirano kroz crkveno-graditeljsku istoriju nastavlja, odražava i kauzalno manifestuje kroz stepenovanje i tipološko razvrstavanje prostorno-graditeljskih oblika pravoslavne crkvene porte.²⁷ Isto tako, ova crkveno-istorijska tekovina i nasleđe definitivno pokazuju da je otkrovenje teofaničnog i hijerofaničnog *genius loci* ortodoksna i ortopraksična prethodnica i apodiktična duhovna tekovina, ali i sasvim objektivno ortodoksno religiozno polazište i ortopraksičan sintetički rezultat, matrica i paradigma za potencijalno nastajanje i artikulisanje, zatim sticanje iskustva i zaključivanje znanja o njenoj novostvorenoj vrednosti, odnosno svetosti pravoslavne crkvene porte kao numinoznog i relevantnog spoljašnjeg svetog prostora i volumena oko pravoslavnog hrama.

TRADICIONALNI ELEMENTI PRAVOSLAVNE CRKVENE PORTE

²⁶ Ćerimović, Lj. Velimir (2012). *Izgradnja*, br. 1-2., str. 48. (39-56).

²⁷ Ćerimović, Lj. Velimir (2007). Doktorska disertacija, str. 55-457.; Ćerimović, Lj. Velimir (2008). *Izgradnja*, br. 3-4., str. 65-84., www.pipaugs.org.rs; Ćerimović, Lj. Velimir (2008). Paradigma pravoslavne crkvene porte kao podloga za crkveno-graditeljska pravila o njenom savremenom planiranju i oblikovanju - II deo, *Izgradnja*, god. LXII, br. 8-9., str. 315-338., Beograd: SITS; Ćerimović, Lj. Velimir (2009). Srpskopravoslavna crkvena porta sremskokarlovачka kao prostorno-graditeljski fenomen, (Serbian-orthodox churchyard of Sremski Karlovci church as a spatial-architectural phenomenon), International conference „The space i European architecture – tradition and innovation“, In Proceedings part I., Balchik: Ministry of culture – Republick Bulgaria, State Cultural Institute „The palace“ – the town of Balchik, Varna Free University „Chernorizets Hrabar“ Faculty of Architecture, str. 178-187.

Na osnovu kauzalnih i signifikantnih paradigm „nematerijalno-institucionalno-materijalno“ i „onto-duhovna prethodnica-institucija-funkcija-oblik“, u tradicionalne i održive elemente pravoslavne crkvene porte kao svetog crkveno-graditeljskog volumena sa prethodnim elementima novostvorene vrednosti, spadaju još i arhetipski koncept i arhetipski program. U kauzalnom smislu, oni čine osnovne strukturne elemente crkveno-urbane i prostorno-graditeljske organizacije njenih materijalnih jedinica (građevina), obrednih, religioznih, bogoslužbenih i ambijentalnih funkcija i vrednosti.

To su u stvari tipične i važne strukturne paradigmе na kojima se zasniva crkveno-graditeljska matrica za razne tipološke oblike pravoslavnih crkvenih porti. One predstavljaju signifikantnu arhetipsku okosnicu prostorne organizacije nasleđenih crkveno-urbanih struktura i celina u stavropigijalnoj Arhiepiskopiji kao arhidićezaelnoj eparhiji, ali i autonomnoj Mitropoliji karlovačkoj kao autonomnoj crkvenoj oblasti.

Isto tako, kao i u slučaju nekadašnje Arhiepiskopije sremske (karlovačke), na osnovu novih istraživanja u aktuelnoj stavropigijalnoj Arhiepiskopiji beogradsko-karlovačkoj, koja je autor ovog rada započeo u drugoj deceniji 21. veka, na terenu su takođe već uočeni prepoznatljivi elementi arhetipskog koncepta i programa. Čak i prilikom uvida autora u stanje stvari na terenu kroz dosadašnje sondirajuće preglede, u više eparhijskih oblasti Srpske pravoslavne crkve, ove tradicionalne tekovine i tvorevine takođe su vidljive i prepoznatljive.

Znači, za svaki od osam danas poznatih tipoloških oblika (tipova) pravoslavne crkvene porte koji su otkriveni i definisani na području Arhiepiskopije karlovačke, njihov arhetipski koncept i program prepoznatljivi su po tradicionalnoj prisutnosti crkveno-graditeljskih struktura koje čine duhovnu, svetovnu i zaštitnu osnovu. Iz dosadašnjeg konteksta uočenih i analiziranih činjenica, već je poznato da različit (hi)jerarhijsko-eparhijski status ili stepenovanje crkveno-institucionalnih jedinica kao što su manastirske, parohijske, eparhijske i dr., bitno utiče na stepenovanje njihovih crkveno-graditeljskih jedinica i oblika.

Tako u okvirima manastirske, parohijske ili neke druge tipološke grupe, pored narečenog crkveno-institucionalnog statusa ili stepena jerarhijskog dostojanstva, organizacije, subordinacije i vršenja crkveno-duhovne vlasti, njihov izgled i prostorna organizacija objekata koji tvore duhovnu, svetovnu

i zaštitnu osnovu, uveliko još zavise od teofaničnog i hijerofaničnog genius loci. Upravo iz svih ovih razloga, i sami manastirski oblici međusobno, zatim parohijski ili eparhijski tipološki oblici takođe, međusobno imaju različite proporcije (a mnogi čak i ne uslovne i ne primerene), pa s tim u vezi i različitu prostornu organizaciju svetog volumena. Zatim, imaju različitu reprezentativnost stilizacije, ikonografije i morfologije, kako na području stavropigijalne Arhiepiskopije karlovačke, tako i na drugim crkveno-teritorijalnim i crkveno-upravnim jedinicama.

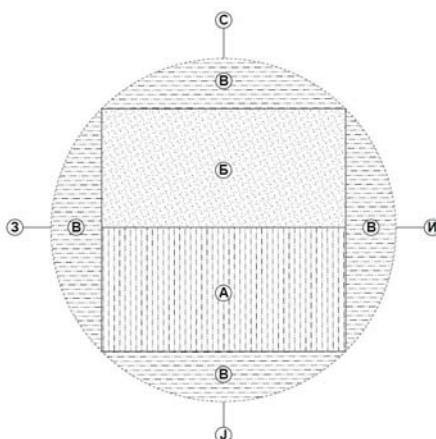
Bez obzira na pomenute različitosti, prepoznatljivi arhetipski koncept pravoslavne crkvene porte uvek artikuliše trosložna struktura crkveno-graditeljskih jedinica (objekata) koje čine duhovnu, svetovnu i zaštitnu osnovu. U tradicionalnom crkveno-graditeljskom smislu, arhetipski koncept predstavlja prostorno-graditeljsku matricu koja je karakteristična za sve prostorno-graditeljske oblike, kako u manastirskim portama srednjovekovne Srbije koje je istraživala S. Mojsilović – S. Popović (ista osoba)²⁸, tako i kod osam izdvojenih prostorno-graditeljskih i tipoloških oblika u okviru Srpsko-pravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke u prvoprestolničkoj (stavropigijalnoj) Arhiepiskopiji sremskoj koje je istraživao V. Lj. Ćerimović u periodu 1988-2004. godine.²⁹

Za prostorno-graditeljski program, može se reći da takođe predstavlja jedan arhetipski oblik nastanka, prostorne organizacije, nazidavanja i razvoja crkveno-urbanih celina. On takođe, ima svoje uporište u srpsko-vizantijskoj crkveno-upravnoj kulturi i pravoslavnoj tradiciji, već kod prvog organizovanja i vaspostavljanja crkveno-prestolne institucije autonomne crkvene oblasti u rangu i dostojanstvu Ohridske i Žičke arhiepiskopije i njihovom istorijskom kontinuitetu. Takvo istorijsko nasleđe i tradiciju, Srbi su preneli i u krajeve severno od Save i Dunava. Njegovu strukturnu bazu čini duhovna i svetovna osnova. Duhovnu osnovu čini hramovna svetinja i njen spoljašnji i unutrašnji prostor, koji su primereni obredno-religioznim potrebama procesionog tipa, bogoslužbenim i drugim ortopraksičnim potrebama, ali i dostojanstvu i ugledu crkveno-prestolnog, crkveno-eparhijskog, crkveno-parohijskog (arhi)jerejskog dostojanstva. Svetovnu osnovu čini rezidencijalni deo, smeštajno-ekonomski deo i „aura svetosti“.³⁰ (Vidi sl. 3. i sl. 4.).

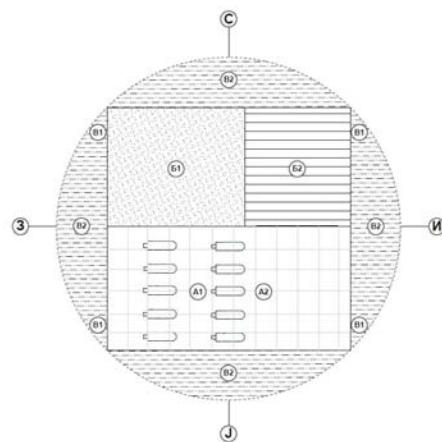
²⁸ Mojsilović, Svetlana (1981). *Saopštenja*, br. XIII, str. 7-43. ; Popović, Svetlana (1993). *Krst u krugu*, Beograd: Prosveta, Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture

²⁹ Ćerimović, Lj. Velimir (2007). Doktorska disertacija, str. 458-514.

³⁰ Ćerimović, Lj. Velimir (2007). Doktorska disertacija, str. 458-514.

Sl. 3. Šema arhetipskog koncepta
 A) Duhovna osnova
 B) Svetovna osnova
 V) Zaštitna osnova
 (autor: dr Velimir Lj. Ćerimović)

Sl. 4. Šema arhetipskog programa
 A) Duhovna osnova (hram, kapele, krstovi)
 B) Svetovna osnova (dvor, ekonomski deo)
 V) Zaštitna osnova (ograda, „aura svetosti“)
 (autor: dr Velimir Lj. Ćerimović)

ZAKLJUČAK

Istraživanja i temeljna analiza istorijske građe i stanja crkveno-urbanih celina u okvirima nekadašnje stavropigijalne Arhiepiskopije u autonomnoj Mitropoliji karlovačkoj, u celosti pokazuju da pravoslavna crkvena porta na tom, ali i širem području srpskog Podunavlja, evidentno ima svoj kulturno-istorijski, crkveno-narodni, crkveno-institucionalni, duhovno-religiozni, graditeljsko-urbani i prostorno-pejzažni kontinuitet. Osim toga, ona predstavlja specifičnu, jedinstvenu i tradicionalno-kulturnu, crkveno-duhovnu i religiozno-prosvjetiteljsku vrednost gde su integrисани nematerijalni (duhovni), institucionalni (hijerarhijsko-eparhijski = statusni i organizacioni) i materijalni (graditeljski) elementi, tekovine i tvorevine.

Na taj način, pravoslavna crkvena porta kao mesto duhovne i religiozne inspiracije, evokacije, asocijacije, razumevanja i orijentacije za tradicionalno opredeljeno i ortodoksno profilisano crkveno-duhovno biće, predstavlja novostvorenu i univerzalnu hrišćansku tekvinu i vrednost. Pored ovih poznatih arhetipskih svojstava i tradicionalnih crkveno-graditeljskih tekvina, ipak teško se može precizno odrediti vremenski nastanak njene arhetipske osnove.

U toj konstelaciji odnosa i činjenica koje su vezane za daleku protohrišćansku prošlost, hrabriji i značajniji pomaci u subordiniranoj crkveno-institucionalnoj organizaciji i crkveno-graditeljskoj materijalizaciji,

dobijaju na zamahu tek nakon donošenja Milanskog edikta 313. godine, kojim rimski car Konstantin prvi priznaje hrišćanstvo za zvaničnu religiju Rimskog carstva. To je vreme kada se konačno u granicama moćnog Rimskog carstva prekida sa progonom hrišćana, i zato 4. vek predstavlja početak epohe u kojoj hrišćani od tada znatno slobodnije grade hrišćanska svetilišta.

Dakako, kao i u slučaju prethrišćanskog arhetipa, hram je i u hrišćanstvu tradicionalna dominanta svetog volumena koji artikuliše i definiše duhovnu osnovu arhetipskog koncepta. Međutim, kroz uzročno-posledični razvoj (hi)jerarhijsko-eparhijske organizacije i subordinacije crkvenih institucija i funkcija, odvija se vezivanje, intregrisanje i razvoj integrativnih, kompatibilnih i komplementarnih pratećih crkveno-urbanih objekata koji su u funkciji bogoslužbenog protokola. S tim u vezi ovi prateći objekti čine svetovnu osnovu arhetipskog koncepta (sistema), koji omogućavaju boravak bogoslužbenih lica i organizaciju crkveno-duhovnog protokola, kao i crkveno-prostornu organizaciju svetog volumena crkvene porte sa ogradnom konstantom.

U srpskom Podunavlju za pravoslavno profilisano crkveno-duhovno biće tradicionalno ogradno definisanje svetog kultnog mesta, kao i u slučaju prethrišćanskog svetilišta i mnogo kasnijih srpsko-vizantijskih crkveno-graditeljskih celina, predstavlja oblik izdvajanja i izuzimanja svetog mesta i volumena u odnosu na ostali profani prostor. Zato sveto kulno mesto za pravoslavno profilisano crkveno-duhovno biće i u vreme Karlovačke mitropolije, s razlogom se smatra i predstavlja kao mesto oslonca, zatim mesto nužne, razumljive i održive orijentacije u odnosu na preostali i za njega, dezorientisani i čak ne razumljivi profani prostor koji je izvan ogradne konstante.

Osim što prostorno-graditeljski volumen već tradicionalno određuje i definiše unutrašnji sveti prostor hramovne svetinje, isto tako u duhu sa razvojem pravoslavnog bogosluženja, već tradicionalno se određuje, formira i organizuje proporcionalni prostorno-graditeljski volumen koji definiše spoljašnji sveti prostor oko hramovne svetinje. U kontekstu navedenih društvenih i crkvenih istorijskih okolnosti, prostorno-graditeljski volumeni spoljašnjeg svetog prostora, postaju konstitutivni i sistemski indikatori i elementi prostorne organizacije, oblikovanja i dostojnog negovanja neposrednog hramovnog okruženja.

Kroz hrišćansko-pravoslavnu istoriju, ovaj specifično oplemenjivan i uređivan spoljašnji sveti prostor, iz obredno-religioznih i ortopraksičnih razloga, podređen je duhovno-svetovnim funkcijama bogoslužbenih lica i članova hrišćansko-pravoslavne zajednice. Tako ovaj spoljašnji sveti prostor oko crkve i u vreme Karlovačke mitropolije zbog svojih duhovno-svetovnih specifičnosti, kroz uspostavu sedišta za narečenu crkveno-duhovnu instituciju i uspostavu (hi)jerarhijsko-eparhijske subordinacije, organizacije i vršenja crkveno-duhovne vlasti, postupno je dobio status prethramja ili predulaza u hramovnu svetinju, pa je po tome i nazvan crkvena porta ili predulaz u hramovnu svetinju. A, sam narod ga još oglašava kao spoljnju crkvu.

Ipak, kada je 1054. g. došlo do raskola, Hrišćanstvo se podelilo u dva pravca, odnosno na istočnu i zapadnu hrišćansku crkvu. Tako su koreni istočne crkve ostali vezani za Istočno rimske carstvo - Vizantiju, a zapadna crkva vezuje se za Zapadno rimske carstvo, nakon čega određuje za svoje sedište Rim i započinje svoj novi i odvojeni dogmatski, kanonski, institucionalni i graditeljski razvoj od istočne crkve.

U odnosu na navedene arhetipske i tradicionalne tekovine i tvorevine koje su kroz crkveno-gradičelsku istoriju uticale na razvoj i tipologiju oblika hrišćanske crkvene porte do raskola 1054. godine, u ovom radu polazište predstavlja pravoslavna crkvena institucija sa imanentnom strukturu pravoslavne crkvene porte, koja u okvirima Istočne ortodoksije sledi arhetip hrišćanske dogme, kulture i tradicije, zatim sledi arhetip (hi)jerarhijsko-eparhijske subordinacije, organizacije i vršenja crkveno-duhovne vlasti i ne uvodi nikakve promene u horizontalnom i vertikalnom planu hramovne svetinje. U okvirima tog velikog prostranstva (područja) sa više pomesnih celina, izdvojena je samo jedna crkveno-teritorijalna i crkveno-gradičelska celina kao podtip, koji je poznat kao srpsko-pravoslavna crkvena porta.

U tom podtipskom okviru, autor ovog rada u svojoj disertacionoj temi analizirao je crkveno-gradičelske celine u Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke i na osnovu toga, konstatovano je postojanje srpske pravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke sa nekoliko varijanti iste arhetipske strukture u određenom istorijskom razdoblju. U tom kontekstu, već je navedeno da je početkom 21. veka došlo do naučnog objašnjenja strukture pravoslavne crkvene porte i da je u vezi s tim prepoznatljivo, izdvojeno i definisano osam tipoloških oblika. Pored njih, izdvojena je i jedna netipična grupa svetih mesta koja čine četiri netipična oblika (Videti Tabelu I).

Savremene naučne opservacije u vezi razvojem i tipologijom oblika srpske pravoslavne crkvene porte sremskokarlovacke u prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji sremskoj, nedvosmisleno pokazuju da prostorno-graditeljska organizacija i dispozicija crkveno-graditeljskih jedinica u okviru njenih svetih volumena, ipak nije proizvoljna i ne može se promatrati kao rezultat stihijnog stvaranja. To znači da se ovde radi o specifičnom obliku svetog volumena sa arhetipskom onto-duhovnom strukturom, pa sledstveno tome i arhetipskim crkveno-graditeljskim konceptom i programom.

Na osnovu toga, može se reći i zaključiti da crkveno-graditeljsko stepenovanje osam otkrivenih i definisanih tipoloških oblika srpske pravoslavne crkvene porte sremskokarlovacke u stavropigijalnoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke, nedvosmisleno je u uzročno-posledičnoj vezi sa crkveno-institucionalnim stepenovanjem koje proishodi kao neposredna posledica (hi)jerarhijsko-eparhijskog statusa i crkveno-jerarhijskog dostojanstva narečene crkveno-duhovne institucije. Zato svaka lokacija sa svojim prostorno-graditeljskim okvirom i tipološkim oblikom predstavlja vrlo konkretno, delatno, organizovano, funkcionalno i tradicionalno duhovno-svetovno, odnosno crkveno i bogoslužbeno sedište sa svim pripadajućim elementima ortodoksnih, ortoinstitucionalnih, ortopraksičnih i ortograditeljskih fizičkih struktura u okvirima subordiniranog (hi)jerarhijsko-eparhijskog stepenovanja za bilo koju narečenu crkveno-duhovnu instituciju.

LITERATURA

1. Andelković, Borivoj (1995). Liturgija i unutrašnji poredak hrama, U „*Tradicija i savremeno srpsko crkveno graditeljstvo*“, Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd: Bogoslovski fakultet u Beogradu.
2. Bojović, B. Branko (2012). Kič – ideje urbanizma u Beogradu ili objekti – simboli u slici grada, *Izgradnja*, god. LXVI, br. 3-4., Beograd.
3. Vasić, Pavle (1978). *Umetnička topografija Sremskih Karlovaca*, Novi Sad: Matica srpska.
4. Vučaklija, Milan (1970). *Leksikon stranih reči i izraza*, Beograd: Prosveta – Beograd.
5. Elijade, Mirča (1986). *Sveto i profano*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
6. Klaić, Bratoljub (1978). *Riječnik stranih riječi*, Zagreb: Nakladni zavod MH.
7. Mileusnić, Slobodan (1993). *Azbučnik Srpske pravoslavne crkve po Radoslavu Grujiću*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd: Muzej Srpske pravoslavne crkve.
8. Mojsilović, Svetlana (1981). Prostorna struktura manastira srednjovekovne Srbije, *Saopštenja*, br. XIII, Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
9. Peno, M. Zdravko (2005). *Katihizis – osnove pravoslavne vere*, Manastir Ostrog.
10. Pokrovskij, N. (1880). *Proishoždenie drevne – hristianskou baziliki, cerkovno-arheologičeskole izsedovanie*, Sankt Peterburg.

Zbornik radova sa naučnog skupa „Tri veka Karlovačke mitropolije 1713-2013“

11. Popović, Svetlana (1993). *Krst u krugu*, Beograd: Prosveta, Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
12. Stančić, Donka (1999). *Arhitekt Vladimir Nikolić*, Novi Sad: Opštinski zavod za zaštitu spomenika kulture.
13. Ćerimović, Lj. Velimir (2000). Prestolni arhijereji Karlovačke mitropolije kao graditelji mitropolijsko-patrijaršijskih struktura u Arhidjecezi karlovačkoj, magistarska teza, Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu – Fakultet tehničkih nauka – Departman arhitektura i urbanizam.
14. Ćerimović, Lj. Velimir (2007). Pravoslavna crkvena porta u pravoprestolničkoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke – razvoj i tipologija oblika, doktorska disertacija, Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu – Fakultet tehničkih nauka – Departman arhitektura i urbanizam.
15. Ćerimović, Lj. Velimir (2008). Pravoslavna crkvena porta sremskokarlovacka – I deo, *Izgradnja*, god. LXII, br. 3-4., Beograd: SITS, Beograd: Društvo za mehaniku tla i fundiranje Srbije, Beograd: Udruženje urbanista Srbije www.pipaugs.org.rs
16. Ćerimović, Lj. Velimir (2008). Paradigma pravoslavne crkvene porte kao podloga za crkveno-graditeljska pravila o njenom savremenom planiranju i oblikovanju - II deo, *Izgradnja*, god. LXII, br. 8-9., Beograd.
17. Ćerimović, Lj. Velimir (2009). Srpskopravoslavna crkvena porta sremskokarlovacka kao prostorno-graditeljski fenomen, (Serbian-orthodox churchyard of Sremski Karlovci church as a spatial-architectural phenomenon), International conference „The space i European architecture – tradition and innovation“, In Proceedings part I., Balchik: Ministry of culture – Republic of Bulgaria, State Cultural Institute „The palace“ – the town of Balchik, Varna Free University „Chernorizets Hrabar“ Faculty of Architecture.
18. Ćerimović, Lj. Velimir (2011). Pravoslavna crkvena porta kao svetost ili profano dvorište, *Savremeno graditeljstvo*, god. III, br. 05., Banja Luka: Zavod za izgradnju a.d. www.pipaugs.org.rs
19. Ćerimović, Lj. Velimir (2012). Pravoslavna crkvena porta Svetog velikomučenika Dimitrija u Dalju, U *Zborniku Matice srpske za likovne umetnosti*, br. 40., Novi Sad: Matica srpska Odeljenje za likovne umetnosti likovna_40.pdf - Adobe Reader www.pipaugs.org.rs
20. Ćerimović, Lj. Velimir (2012). Svetost i složenost pravoslavne crkvene porte, *Izgradnja*, god. LXVI, br. 1-2., str. 48 (39-56), Beograd.
21. Ćerimović, Lj. Velimir (2013). *Utopija ili stvarnost Patrijaršijske porte na Vračaru i vice versa: Postmoderna detradicionalizacija u Beogradu*, Beograd: Službeni glasnik.

Prof. Velimir Lj. Ćerimović, Ph. D

Union – Nikola Tesla university

Belgrade

cervel@sbb.rs

TRADITIONAL CONCEPT OF ORTHODOX CHURCHYARD IN THE METROPOLITANATE OF SREMSKI KARLOVCI

RESUME

Studying, scientific explanation and definition of the Orthodox Church port presents a kind of a rarity in the field of national-clerical and clerical-urban construction. This shows that in the domain of pragmatic and theoretical experience and knowledge, little is known about the place and the role of the theophanic and hierophanic genius loci, then about the sense, the proportions and capacity of the outer holy volume, archetypal concept and program, as well as about the previous nonmaterial-spatial and consequential material-spatial constitutive elements and indicators of the clerical construction system of the Orthodox Church port. First scientific research of the Orthodox Church port by the authors of this paper began in the 1980s, and their first form of dissertational synthesising appeared in the 21st century. In the broader sense, this paper is connected to the Metropolitanate of Karlovci, and in the narrow sense it is connected to the stavropegial archiepiscopate of the Metropolitanate of Karlovci and its clerical institutional duration from the beginning of the 18th until the beginning of the 20th century. First concrete researches about this scientifically marginalized clerical constructional system as a holy volume, show that here we have a complex and today scientifically explained and defined structure of the Serbian Orthodox Churchyard in Sremski Karlovci. Just as well, her centuriel clerical constructional continuity shows that it is based on traditional values, attainments and creations of archetypal onto-spiritual precursors, thus the archetypal clerical constructional concept and program. Study of the typology and the development of the shape of Orthodox Church Port of Sremski Karlovci, unambiguously shows that spatial-constructional organization of the holy volume around the temple is in the causal connection with the so called hierarchical-eparchial degree of the clerical and

spiritual institution, but also with the execution of the ritual religious actions and of divine service and functions of the clerical and spiritual authority. Related to this, the religious ritual and divine service functions highly influence the disposition of the clerical constructional units within the defined holy volume. And finally, all of this clearly shows that the theophanic and hierophanic genius loci as an precursor, then the newly created value and specific clerical constructional whole, still is not an arbitrary structure and cannot be viewed as a result of an elemental creation. Thus, hierarchical-eparchial grading of the clerical and spiritual and national-clerical institutions highly influences the temporary gradualism and formulation of the institutionally typical structure and a clerical constructional form. In this way, the causal clerical institutional and clerical constructional forms make a very functional, organized and traditional spiritual-secular framework for the articulation of the centre of the divine service and the sacred place with all of its belonging elements of orthodox, orthopractic and orthoconstructional physical structures for stated and thus formed, rebuilt and graded clerical and spiritual institution and clerical constructional structure of the Orthodox Church port of Sremski Karlovci.

Keywords: archiepiscopate of Srem (Karlovci); Metropolitanate of Karlovci; Orthodox Churchyard, holy and sacred space, archetypal concept and program

Zbornik radova sa naučnog skupa „Tri veka Karlovačke mitropolije 1713-2013“

Зборник радова са научног скупа
ТРИ ВЕКА КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ 1713–2013

издавачи

Епархија сремска СПЦ

Одсек за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду
Мало историјско друштво – Нови Сад

за извршио издавача

др Драго Његован, председник Малог историјског друштва – Нови Сад

превод резимеа на енглески језик
јереј Јован Милановић

фотографије
Драган Асентић

графичко обликовање и прелом
Александар Козлица (АЛЕКСОВ, Нови Сад)

издавач
Алфа-Граф НС, Нови Сад

тираж
500

ISBN 978-86-87513-35-8 (МИД)

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

271.222(497.113 Sremski Karlovci)"1713/2013"(082)

НАУЧНИ СКУП "Три века Карловачке митрополије 1713-2013"
(2013 ; Сремски Карловци)

Зборник радова са научног скупа "Три века Карловачке митрополије 1713-2013", Сремски Карловци, 1. новембар 2013. / приредили Дејан Микавица, Драго Његован ; [превод резимеа на енглески језик Јован Милановић]. - Сремски Карловци : Епархија сремска ; Нови Сад : Филозофски факултет, Одсек за историју : Мало историјско друштво, 2014 (Нови Сад : Алфаграф). - 798 стр. ; илустр. ; 25 см

Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Резиме на енгл. језику уз сваки рад.

ISBN 978-86-87513-35-8
1. Микавица, Дејан [уредник]
а) Карловачка митрополија - 1713-2013
COBISS.SR-ID 292112903